

## A magyar filmművészet erdélyi bölcsője

Szántai János: Szóts István, a kozmikus film *Don Quijotja*. + Xantus Gábor: Filmjáték Mozifalván. Dokumentumfilm-szemelvények a kolozsvári némafilmgyártás igaz történetéről, a mozgókép születésének 100. évfordulóján. = *Korunk*, 2002. harmadik folyam 1. sz. 4–12 p. +45–58 p.

Az erdélyi magyar filmgyártásnak szenteli a *Korunk* ezt a számát. A folyóirat valamennyi rovatában tanulmány, interjú, szemle, forgatókönyv alakjában jelen van az erdélyi magyar mozi- és tv-film. Kántor Lajos bevezetőjéből idézve „Bátortalan vagy nagyon is bátor (de adott körülmények között nem honorált, ellenkezőleg akadályozott, sőt tiltott) kísérletek után az új évezred reményeket ébreszt, hogy végre összekapcsolódhat „Erdély egyénisége” s a filmjáték esztétikája és dramaturgiája. A munkaképes – és tanítani képes – középnemzedék képviselői mellett egyre nagyobb számban jelentkeznek „filmtetterre” a pályakezdők. Erről kíván szólni ez a *Korunk*-szám. A hozzánk és rólunk mozgóképben és szövegben beszélő, de távolabb, Velencében vagy az óceánon túl is figyelmet keltethető erdélyi magyar filmről, amelyben Budapest és Bukarest nem kevésbé érdekelt lehet.” Hely hiányában valamennyi írást ismertetni nem tudjuk, csupán néhányat azok közül, amelyek az erdélyi film kiemelkedő pontjait érintik.

A folyóiratszámot Janovics Jenő filmjeinek egy-egy kockája díszíti.

Az erdélyi magyar film, Janovics Jenő nevéhez kapcsolható, világviszonylatban úttörőnek számító, az első világháborút megelőző időben indult kolozsvári filmgyártás emléke már-már mitologikus homályba vész. Xantus Gábor szövegkönyve részletesen ismerteti Janovics Jenő színházigazgató és rendező nyári színpadon kialakított moziának és filmgyártásának történetét. Janovics felismerte, hogy a magyar filmgyártás csak nemzeti alapon indulva érhet el sikereket. Első filmje még francia segítséggel, francia rendezővel a párizsi Pathé cég laboratóriumában készült 1913-ban Csepreghy Ferenc népszínművéből, *Sárga csikó* címmel. A film sikerén felbuzdulva, Janovics 1914-ben saját filmgyárat alapított Kolozsvárott. Rendezőnek Kertész Mihályt, a későbbi hollywoodi Oscar-díjas rendezőt (Michael Curtiz) szerződtette. Itt tanulta a szakmát a későbbi világhírű rendező, Korda Sándor is, és itt játszotta két filmszerepét Jászai Mari is. Hét esztendő alatt (1913–1921) összesen 70 játékfilm készült. (*Bánk bán*, *Havasi Magdolna*, *Tetemrehívás*, *Nagymama*, *Éjjeli találkozás*, *A tanítónő*, *A Gyurkovics lányok* ...) Ezekből csupán kettő maradt meg, a *Vén bakancsos és fia*, a *huszár* c. film, valamint a *Világrém* c. alkotás és a *Sárga csikóból* néhány jelenettörredék. Hogy tudott-e Janovics az európai mozgóképalkotás rendkívül gyors fejlődéséről, az új filmnyelvről, a mozgó kameráról, arról csak feltételezések lehetségesek. Az viszont tény, bátran belevágott a játékfilmgyártásban addig szokatlan kísérletbe, hogy kivonult a stúdióból, felfedezte a külső helyszínek varázsát. Emberközelpel hozta ezzel az erdélyi tájat, a természetet, az embert a mindennapok valóságával, a falu poézisét. Összetéveszthetetlenül adta mindezzel az alkotásokhoz a hely szellemét.

1917-ben Janovics új gyárat alapított Transsylvania néven. A filmeket ezentúl ő maga rendezi. Tevékenysége 1924-ben zárul, de a vállalata mint filmkölcsonzó tovább élt. A húszas, harmincas években Janovicsot filmforgalmazói és moziszerző munkájában Angliába és Amerikába szakadt egykori munkatársai segítették. Korda Sándornak köszönhető, hogy Kolozsvár mozilátogató közönsége a legjelentősebb külföldi filmeket láthatta premierben Janovics filmszínházaiban.

Ha az erdélyi magyar filmművészet 1930 táján meg is szűnt létezni (és mind a mai napig sem mutathat fel túl sok jó alkotást, s ezek is jórészt külhoni befektetésekkel készülnek) Erdély jó néhány kiváló alkotót adott a filmművészetnek (Cziffra Géza, Kovács And-

rás). A legékezebb példája a szimbiózisnak Szóts István életműve, azé a rendezőé, aki lélekben mindvégig erdélyi maradt, noha kevés játékfilmjét forgatta magyar színekben. Szóts István volt, aki az 1940-es években elsőként szakított a hazai mozgóképgyártás kiürült, művi hagyományaival, radikálisan új szemléletet honosított meg a filmjeiben. Ugyanakkor nem volt olyan magyar filmrendező, akinek – felülmúlhatatlan érdemei ellenére – annyi meghurcolásban lett volna része, mint éppen Szóts Istvánnak. Szentgyörgyválján született, Erdélyben, itt ivódott belé a jó és rossz erkölcsi parancsa, a természet szeretete és tisztelete. Itt formálódott történelemszemlélete. Sajnálatos, hogy nagyszabású tervei ellenére (Raffy Ádám: Erdélyi Szent Johanna; Az aradi tizenhárom; Körösi Csoma Sándor élete; Gróf Batthyány Lajos főbenjáró pere) soha nem forgathatott történelmi tárgyú filmet. 1942-ben készült el az *Emberek a havason* Nyírő József novellái alapján. Bár a magyar hivatalosságok fanyalognak fogadták a filmet, a Velencei Filmfesztiválon óriási sikert aratott. Az akkor még fiatal Alberto Lattuada, Carlo Lizzani, Luchino Visconti, Umberto Barbaro, a későbbi neorealizmus elindítói, egyenesen követendő példának tartották. Következő terve Móra Ferenc: *Ének a búzamezőkről* c. regényének megfilmesítése volt, melyet csak 1947-ben sikerült leforgatnia, és az elkészültét követő néhány vetítés után a film gyakorlatilag 1989-ig pánccélszekrényben maradt. A film betiltása után Szóts erkölcsi okokból visszautasította az államosított filmgyár szerződését. 1948-ban Illyés Gyula *Két férfit* c. történelmi regényének forgatókönyvét is elutasították. A Népművészeti Intézetnél protekcióval szerzett állása segítette ki nehéz anyagi helyzetéből. Itt készített dokumentumfilm-sorozata mellett elővette régi, a Magyarország néprajzát összefoglaló *Bölcsőtől a koporsóig* c. film dédelgetett tervét, amelyet Lajtha Lászlóval és Tamási Áronnal közösen akartak megvalósítani. A „hivatalos” filmszakma azonban ezt a tervet is elvetette. Dokumentumfilm-es korszaka egyetlen jelentős eredménye a *Kövek, várak, emberek 1955* című, Hollóközt bemutató rövidfilm volt, amely ismét csak díjat nyert a Velencei Filmfesztiválon. Számos újabb kudarcba fulladt kísérlet után Jókai Mór *Melyiket a kilenc közül?* című kisregényéből készült filmmel ismét szerepelt a Velencei Filmfesztiválon, ahol személyesen vehette át az oklevelet. A számtalan kudarc, a mellözöttség, a megaláztatások sorozata és egzisztenciális létének veszélyeztetettsége sorsfordító döntésre kényszerítette Szóts Istvánt. Nem tért vissza Magyarországra. 1957-ben Ausztriában telepedett le, holott megvolt a bevándorlási- és letelepedési engedélye Amerikába. Történelmi és művészettörténeti tárgyú dokumentumfilmeket rendezett. Így született meg a századforduló osztrák képzőművészetét (Gustav Klimt, Egon Schiele, Betty Fischer, Otto Wagner stb.) bemutató sorozata és az igen nagyra tartott Hallstadti ballada 1960-ban. Filmrendezést tanított a bécsi filmakadémián, és a világot fenyegető egyik nagy veszélyről, az éhezéstről akart dokumentumfilmet készíteni, amely sajnos csak terv maradt. Az 1989-es változások után Szóts István szinte minden hivatalos elismerést megkapott, filmjeit rehabilitálták.

A magyar nyelvű televíziózás látszott bizonyos keretet biztosítani újra a filmezéshez, és ebben az intézményes formában születtek is elismerésre méltó teljesítmények (Xantus Gábor képzőművészeti tárgyú dokumentumfilmjei), ám a lehetőségek korlátozottsága megakadályozta, mindmáig, az érdemi folytatást. Az utóbbi években megoldulni látszik valami. Fiatalok egyre többet hallatnak magukról. Erről tanúskodik a *Filmtek* című kolozsvári lap megindulása vagy a szintén kolozsvári Video-Pontes alapítvány működése. Marosvásárhelyen évről évre bemutatkoznak a romániai magyar amatőr- és hivatásos filmesek. Neves budapesti filmszakemberek fedezik föl újra Erdélyt, és van már példa Bukaresttel való együttműködésre is, érdemi kooperációk elkészítésére. Páskándi Géza, Bodor Ádám, Csiki László, legutóbb pedig Király László irodalmi szövege mozgatta

meg magyar és román filmesek fantáziáját; *Fény hull arcodra kedvesem* című Király László-novella (melynek irodalmi forgatókönyve ebben a tematikus számban olvasható) a Budapest Filmstúdió és a bukaresti Castel Film közös munkájaként, kizárólag erdélyi magyar színészekkel, igazi nagy premiernek ígérkezik.

„Előbb-utóbb talán újra lehet beszélni kolozsvári filmgyártásról is. Továbbá Erdélyhez kötődő filmesztétikáról, filmkritikáról, filmes életről. A nagynevű romániai magyar folyóiratot, a *Korunkat* hagyományai kötelezik arra, hogy szolgálja és támogassa mindazt, ami ebbe az irányba mutat.” (Kántor Lajos)

*Cholnoky Olga*

## Báthory István király a fehérorosz népi kultúrában

*Kotlárčuk, Andrej: Korol' Stefan Batorij v narodnoj kul'ture belorusov. = Studia Russica XVIII.  
Budapest, 2000. 375–380 p.*

Andrej Kotlárčuk Oroszországban működő fehérorosz történész tanulmánya arról a képről szól, amelyet Báthory István király szerepéről, uralkodásáról a fehérorosz folklór, a népi hagyomány őriz. Mindannyiunk számára ismeretes, hogy a magyar Báthory István 1576–1586 között az egész lengyel–litván nemesi köztársaságnak volt az uralkodója, amelybe a fehérorosz–litván többségű Litván Nagyfejedelemség is beletartozott. A szerző szerint kevesekben tudatosult az, hogy ez alatt a tíz év alatt a fehéroroszok nagy része és a magyarok körülbelül egyharmada egy ember, Báthory István (erdélyi fejedelem, litván nagyfejedelem és lengyel király) uralkodása alatt élt.

Az első részben a szerző bemutatja Báthory István uralkodásának legfontosabb mozzanatait. A modern fehérorosz történetírás egyértelműen pozitívan értékeli Báthory István uralkodását, hiszen – egyebek között – a vezetése alatt álló katonai csapatok segítségével szerezte vissza a Litván Nagyfejedelemség a Rettgett Iván által elfoglalt fehéroroszok lakta polocki területet. Ezenkívül Báthory megerősítette az állami és hadi szervezetet, ő alapította az első felsőoktatási intézményt, a jezsuita akadémiát Vilnóban (1579), kollégiumokat Polockban és Grodnóban. Ezekben az intézményekben végeztek a fehérorosz kultúra legjelentősebb képviselői (XVI. sz. végétől a XIX. sz. elejéig). Grodnóban felépíttetett egy csodálatos kastélyt, s ezt a fehérorosz várost tette meg nem hivatalos fővárosává. Parancsa értelmében minden harmadik szejmet ebben a városban tartották. A történészek úgy vélik, hogy Báthory nem sajtátította el a lengyel nyelvet, alattvalóival latinul értekezett. Ez egy időre megállította Litvánia és Fehéroroszország nemesi rétegének polonizációját. Uralkodásának szintén fontos cselekedete volt, hogy a kispolgárság és a szabad parasztok köréből reguláris gyalogságot hozott létre, ezek voltak az ún. „páncélos urak”. Jogot kaptak nemesi címre, földdel rendelkezettek, melyet örökös használatra biztosítottak számukra, s azt egészen 1917-ig birtokolhatták is.

Számos város a magdeburgi jog szerint működhetett, 1576-ban Kelet-Fehéroroszország legnagyobb városa, Mahiljov autonómiát kapott. Több mint száz évvel később a városi magisztrátus egy tagja, Trofim Romanovič úgy jellemezte Báthoryt mint „legfényesebb és legkegyesebb királyt”. A mahiljovi krónika lapjain a kispolgárok Báthory iránti legnagyobb tiszteletéről olvashatunk, mivel a mahiljovi polgárok kérésére megerősítette a városi kiváltságokat, a magdeburgi jogot. Abban az időben még Kijev is Báthory birodalmához tartozott.